

SI yaratgan kontentning haqqoniyligi va adolatliligi (Factcheck)

Sun'iy intellekt (SI) vositalari dars materialini ishlab chiqish jarayoniga hayratlanarli tezlik va moslashuvchanlik olib kirdi. Ammo ular bilan birga yangi mas'uliyatlar ham paydo bo'ldi. O'zbekiston maktablarida o'tkazilgan so'rovlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilarning qariyb qirq foizi SI yaratgan matnni hech qachon mustaqil tekshirmagan. Bu ko'rsatkich nafaqat ta'lim sifatiga, balki o'quvchilarning axborot madaniyatiga ham bevosita ta'sir qiladi. Har qanday SI modeli, hatto eng zamonaviy GPT-o3, vaqti-vaqti bilan eskirgan statistik ma'lumotlarni, noto'g'ri raqamlarni yoki ijtimoiy stereotiplarni matnga singdirishi mumkin. Shu sababli o'qituvchi uchun asosiy vazifalardan biri — tayyor kontentni darsga o'tkazishdan avval uning **faktologik to'g'riligini (haqqoniyligini)** va **tilidagi adolatlilikni** mustaqil sinchiklab tekshirishdir.

1. Nima uchun "Factcheck" kerak?

Dars materiallarini tarqatishdan avval ularning to'g'riligini va adolatlilikini tekshirish juda muhim, chunki:

- **Haqqoniylik (Truthfulness):** SI ba'zan noto'g'ri, eskirgan yoki qarama-qarshi ma'lumotlar yaratishi mumkin.
- **Adolatlilik (Fairness):** SI javoblari ma'lum guruhlarini chetlab qo'yishi yoki stereotiplarni takrorlashi mumkin, bu esa darsda noto'g'ri yoki kamsituvchi iboralarning paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin.

Natija: O'qituvchilar dars materiallarida ishonchni yaratishlari uchun **faktlarni tekshirish (factcheck)** zarur.

2. Haqqoniylikni tekshirish bosqichlari

SI'dan olingan har bir fakt, raqam va misolga ishonch hosil qilish uchun 4 bosqichli tekshiruv tartibiga rioya qiling:

1. Ma'lumot manbalarini aniqlash

- **Nima qilish kerak?** SI'dan olingan ma'lumot qaysi manbaga tayanganini aniqlang. ChatGPT yoki boshqa SI'dan: "Bu ma'lumot qaysi manbaga asoslanadi?" deb so'rang.
- **Oddiy tavsiya:** Faqat rasmiy va ishonchli sayt, kitob, xalqaro tashkilot manbalarini qabul qiling. Perplexity yoki Stat.uz kabi ochiq ma'lumot portallaridan topilgan original hujjatlarni solishtirish, shuningdek Maorif vazirligining rasmiy statistik to'plamlari bilan tekshirish qo'l keladi.

2. Bir nechta manbadan tekshirish

- **Nima qilish kerak?** Bir faktni kamida 2–3 turli manbada qidirib solishtiring. Bu, ayniqsa, ijtimoiy fanlar yoki iqtisodiy statistikaga oid ma'lumotlarda muhim.
- **Oddiy tavsiya:** Google'dan yoki mahalliy kutubxona saytlaridan faktni tekshiring. Turli manbalarda o'zaro mos kelishini ko'rib ishonch hosil qiling.

3. Sana va kontekstni tekshirish

- **Nima qilish kerak?** Fakt yoki voqea sanasi va u qaysi kontekstda bo'lib o'tganini aniqlang. SI sizga 2015-yildagi demografik ko'rsatkichni keltirishi mumkin, lekin bu raqam o'n yillik davomida tubdan o'zgargan bo'lishi ehtimoli katta.
- **Oddiy tavsiya:** SI'dan: "Bu voqea qachon ro'y bergan?" deb so'rang. Eskirgan yoki kontekstdan chiqib ketgan ma'lumotni darsga kiritmang.

4. SI javoblaridagi noto'g'ri xulosalarni aniqlash

- **Nima qilish kerak?** SI misollar va xulosalarning mantiqiy va mavzu bilan mosligini tekshiring. Modellarning ayrim xulosalari mavzuga bevosita mos kelmasligi, hatto o'zaro qarama-qarshi fikrlarni ham o'z ichiga olishi mumkin.
- **Oddiy tavsiya:** Matnni o'qib, mantiqsiz yoki tushunarsiz misollar bo'lsa, aniqlik kiritishni so'rang. SI'dan misolni qayta keltirish yoki boshqa fakt keltirishni talab qiling.

3. Adolatlilikni (Fairness) ta'minlash

SI matnida kamsituvchi, stereotipik yoki noqulay iboralarni aniqlab, ularni bartaraf etish uchun quyidagilarga e'tibor bering:

1. Turli guruhlarini e'tiborga olish

- **Nima qilish kerak?** Matnda jins, millat, yosh, imkoniyati cheklanganlar haqidagi iboralar barcha uchun hurmatli bo'lishini ta'minlang. Misollarda faqat bir jins yoki faqat poytaxt sharoitiga xos holatlarni emas, turfa guruhlar va turli hududlarni ko'rsatish kengroq auditoriyani qamrab olish imkonini beradi.
- **Oddiy tavsiya:** Matnni o'qib: "Bu misol barcha uchun mosmi?" deb so'rang. Kerak bo'lsa, so'zlarni o'zgartirib, hamma guruhlariga hurmat bilan yondoshuvni ta'minlang.

2. Til va uslubni tekshirish

- **Nima qilish kerak?** Kamsituvchi yoki nojo'ya atamalarining mavjudligini tekshirib, ularni mos alternativalar bilan almashtiring.
- **Oddiy tavsiya:** Matnda masalan, "nogiron" so'zi bo'lsa, "turli imkoniyatga ega" deb almashtiring. Soddalashtirilgan va hurmatli tilni qo'llang.

4. Amaliy tavsiyalar

Yuqoridagi bosqichlarni har dars oldidan tez va oson bajarish bo'yicha quyidagi amaliy maslahatlarga e'tibor qarating:

- **4 bosqichli factcheck jadvali tuzing:** Oddiy jadval yarating (Word yoki Excel): ustunlarda "Fakt", "Manba", "Tekshirildi (ha/yo'q)", "Izoh" bo'lsin.
- **Jamoaviy tekshiruv:** SI'dan olingan materialni hamkasblar bilan muhokama qiling. Oyiga kamida bir marta "kross-factcheck" uchrashuvlarini o'tkazing. Bu nafaqat matn sifatini oshiradi, balki uslub birligi, faktologik aniqlik va etik me'yorlar haqida umumiy maktab standartini shakllantiradi.

- **O'quvchilarga o'rgating:** Uyga vazifa sifatida ularga ham factcheck jarayonini ko'rsatib, tanqidiy fikrlashni rivojlantiring. Ular mustaqil tadqiqotga jalb etilib, tanqidiy fikrlashni amalda sinab ko'radilar.
- **Materialni sinab ko'ring:** Darsdan oldin slayd va testlarni shaxsiy qurilmada (telefon yoki uy kompyuterida) sinab ko'ring.
- **Fayl nomlarini tartibli saqlang:** v1, v2, v3 kabi raqamlar bilan saqlashni odat qiling. Masalan, "Matematika7_slayd_v3.pdf".
- **Prompt va manbalarni qayd eting:** Ishlatilgan prompt va manbalarning qisqa ro'yxatini saqlang. Keyinga kodni xavfsiz joyga ko'chirib oling.
- **Internet zaxira rejimi:** Mobil ma'lumot, Wi-Fi zaxira tarmog'ini tayyorlang.
- **Doimiy yangiliklardan xabardor bo'ling:** SI platformalaridagi yangilanish e'lonlarini kuzatib boring.
- **Natijani o'lchash:** Factcheck jadvalida aniqlanadigan xatolar sonini kamaytirishni maqsad qiling. Har darsdan so'ng jadvalni yangilab boring va oy oxirida tahlil qiling.

Xulosa

SI yaratgan materiallarni to'g'ri, adolatli va ishonchli qilish uchun **factcheck bosqichlarini muntazam bajarish** muhimdir. Bu usullar o'qituvchilarga dars materiallarini sifatli va barchaga mos holda taqdim etish imkonini beradi. Besh-o'n daqiqalik tekshiruv ham o'quvchi ishonchini mustahkamlaydi, ham darsning ilmiy saviyasini barqaror ushlab turadi. Keyingi darsga tayyorgarlik ko'rishda tavsiflangan jadval va strategiyalarni sinab ko'ring, natijalarni hamkasblaringiz bilan muhokama qiling va bosqichma-bosqich kontentning ilmiy hamda etik mukammalligiga erishing.